

XIV Mühazirə: Pedaqoji prosesdə müəllim-şagird münasibətləri

Plan:

1. Müəllim-şagird əxlaqi münasibətlərinin pedaqoji funksiyaları.
2. Müəllim-şagird münasibətlərini tənzimləyən əxlaqi normalar.
3. Tərbiyə prosesinin “Hüceyrəsi” – müəllim-şagird münasibətlərinin formalaşdırılması.
4. Müəllimin şagirdləri öyrənməsi, pedaqoji tələblərin reallığı, vahidliyi və əqidəliliyi.

Ədəbiyyat siyahısı

1. Təhsil haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunu. Bakı 2009
2. Müəllimlərin etik davranış qaydaları. “Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirliyinin 16 may 2014-cü il tarixli, 60 nömrəli əmri”.
3. Məmmədzadə R. Müəllimin peşə etikası. Bakı, Maarif 1992
4. Xəlilov V. Müəllimin estetik mədəniyyətinin yüksəldilməsi istiqamətləri. Bakı 1997.
5. Ə.Paşayev, F.Rüstəmov “Pedaqogika”. Bakı, 2002
6. N.Kazımov “Pedaqoji ustalığın problemləri”. Bakı, 2009
7. A.Abbasov “Pedaqogika”. Bakı: Mütərcim, 2010
8. A.Abbasov “Pedaqogika (müxtəsər konspektlər və sxemlər) Ali məktəblər üçün dərs vəsaiti”. Bakı: Mütərcim, 2007
9. Kazımov N. Pedaqoji ustalığın problemləri. Bakı: Çarşıoğlu 2009
10. Faiq Mirzəyev , Xanımqız Rüstəмова “Pedaqoji ustalığın əsasları” (Dərs vəsaiti) Bakı 2012
11. Museyib İlyasov “Müəllimin pedaqoji ustalığı” (Dərs vəsaiti) Bakı 2013
12. Həmzə Əliyev
13. Laləzər Cəfərova Bakı 2019 .

1. Şagird şəxsiyyətinin formalaşmasında müəllim nümunəsinin, müəllim nüfuzunun və xüsusilə müəllim-şagird münasibətlərinin böyük rolu vardır. Böyük pedaqoq Uşinski demişdir: «Müəllimin, tərbiyəçinin cavan ruha olan təsiri elə bir tərbiyə qüvvəsidir ki, müəllimin canlı nümunəsi görünəndir, görünən isə yaddan çıxmır. Müəllim gənc nəslin mənəvi tərbiyəsində sükançı rol oynayır, onun bu sahədəki fəaliyyəti pedaqoji ustalıqdan öz işinə vicdanla yanaşmaqdan irəli gəlir. Müəllimin pedaqoji ustalığı təkcə öz fənnini də-rindən bilmək deyil, onun ən böyük ustalığı odur ki, şagird mə-nəviyyatını düzgün qura bilsin, onun nöqsanlarını aradan qaldırmaqda, yollar axtarmasına sərbəst hərəkəti aşılaya bilsin. Bəzi müəllimlər pedaqoji işdə şagirdlərə yalnız bilik verməyi əsas götürürlər. Lakin pedaqoji işi canlı təşkil edən ən başlıca yollardan biri tərbiyə işinin düzgün qurulmasıdır. Pedaqoji prosesdə təlim prosesinin müvəffəqiyyətlə həyata keçməsi üçün müəllimin böyük rolu vardır. Müəllim təlimə, fənnə məhəbbət yaratmaq üçün ilk növbədə şagirdlərlə ünsiyyəti düzgün qurmalıdır. Müəllim təlim müvəffəqiyyətini daha çox ünsiyyətlə həyata keçirə bilir. “Müəllim” anlayışı dar və geniş mənada işlədilir. Dar mənada müəllim dedikdə, kiməsə nəyisə öyrədən şəxs başa düşülür. Geniş mənada isə müəllim dedikdə, öz elmi ideyaları ilə yetişən gənc nəslə bilik və tərbiyə verən, düzgün yol və istiqamət göstərən şəxslər nəzərdə tutulur. Vaxtilə müəllim peşəsini kahinlər yerinə yetirmişlər. Bunun üçün xüsusi kahin məktəbləri olmuşdur. Pifaqor da belə kahin məktəbini qurtarmışdır. Sonradan bu vəzifəni, yəni uşaqların təlim-tərbiyəs ilə məşğul olmaq vəzifəsini müəllimlər yerinə yetirmişlər. Ümumiyyətlə, pedaqoji ünsiyyət dedikdə, müəllimlərlə şagirdlərin qarşılıqlı fəaliyyətinin və münasibətinin forması başa

düşülür. Ünsiyyət təkcə müəllimlə şagird arasında mövcud olmur. Bütün pedaqoji kollektivlə ünsiyyət yaratmaq gərəkdir. Müəllimin şagirdlərlə düzgün ünsiyyət yaratmasının pedaqoji cəhətdən əhəmiyyəti ondan ibarətdir ki, şagird özünü məktəbdə tənha hiss etmir, onda qayğı hiss edir və fənnə maraq yaranır, onun dünyagörüşü dəyişir, inkişaf edir. Müəllim-şagird münasibətlərinin müvəffəqiyyətlə qurulması üçün müəllimin rəhbərlik mövqeyi çox əhəmiyyətlidir. Müəllimin rəhbərlik mövqeyi aşağıdakı formalarda özünü göstərə bilər: 1. Lokator mövqeyi. Belə müəllimlər şagirdlərə seçici münasibət bəsləyir. Yəni müəllim ya şagirdin imkanları, ya təlimə münasibəti, ya ailə imkanları və ya sinifdə tutduğu mövqe baxımından şagirdlə ünsiyyət yaradır. Demək, müəllim bütün şagirdlərlə eyni formada ünsiyyət yaratmır. 2. Çin səddi mövqeyi. Bu mövqeyə malik olan müəllim, şagirdlə və ya tələbə ilə öz arasında böyük və keçilməz bir sədd yaradır. O sədd şagirdin müəllimlə ünsiyyətinə mane olur və onu çətinləşdirir. Belə mövqedə müəllimlər, şagirdlərə müəllimə yaxın olmağa, ona sual verməyə, ondan məsləhət almağa imkan vermir. Belə mövqeyə malik olan müəllim yalnız dərsi deməklə öz vəzifəsini bitmiş hesab edir, halbuki müəllimin işinə verilən tələblərdən biri onun qayğıkeş olması və şagirdlərlə düzgün ünsiyyət yaratması təmin edilməlidir. 3. Robot mövqeyi. Bu o deməkdir ki, şəraitin, vəziyyətin dəyişməsinə baxmayaraq müəllim ünsiyyət və münasibətini də dəyişmir. Əvvəlki qaydada, yəni əvvəllər planlaşdırdığı formada aparır. 4. Dostluq mövqeyi. Belə müəllim ürəyini uşaqlara verməyi bacarır. Təlimin gediş prosesində, heç bir əsəb gərginliyinə yol vermədən, ünsiyyəti elə qurur ki, şagirdlər müəlliminə hörmət edir, onun bütün planlarını ürəklə yerinə yetirirlər. Müəllimin dostluq mövqeyi o demək deyil ki, müəllim öz ürək sözünü, sirrini şagirdlərə deyir. Müəllim yalnız səmimi münasibətlə, onların qayğısına qalmaqla bu mövqedə dayanır. 5. Hamlet mövqeyi. “Hamlet mövqeyi” oradan irəli gəlmişdir ki, Şekspirin «Hamlet» əsərində bütün əsər boyu Hamlet əsəbidir. Belə münasibətlərdə dərsin gedişi

prosesində uşaqlar üzülür, gərgin vəziyyətdə olurlar. Dərs prosesində müəllim özü də əsəbi, gərgin, öz hisslərini saxlamağı və ya gizlətməyi bacarmadan şagirdlərlə ünsiyyətə girir, əsəbi hərəkətlər edir. Belə halda müəllimin şagirdlərlə ünsiyyət və münasibəti çətinləşir. Müəllimin ünsiyyət zamanı mövqeyi şagirdlərin mənəvi cəhətdən formalaşmasına böyük təsir göstərir. Belə ki, müəllimin səmimi münasibəti şagirdlərdə humanistlik, müəllimin düzgün ünsiyyəti şagirdlərdə inam, öz hərəkətlərində məsuliyyət, müəllimin qayğıkeşliyi şagirdə mərhəmət, müəllimin cəfəkeşliyi şagirdlərdə işgüzarlıq kimi mənəvi keyfiyyətlər yaradır. Müəllimin şagirdlərlə ünsiyyət və münasibətində əsas iki yanaşma üsulu vardır: 1. Neqativ yanaşma üsulu; 2. Pozitiv yanaşma üsulu. Neqativ yanaşma üsulu deyəndə, müəllimin şagirdi öz münasibətləri baxımından qruplaşdırmasıdır. Yəni müəllimlər özünə nəzərən bir qisim şagirdə yaxşı, bir qisminə isə pis münasibət bəsləməsidir. Onda belə bir əqidə vardır ki, pis şagird onsuz da dərslərini bilmir. Belə şagirdlər dərslərini öyrənsələr də, müəllim onların cavablarından heç vaxt razı qalmayacaq. Əgər belə şagirdlər bir yerdə, yəni izahda çətinlik çəksə də müəllim onlara köməklik etmir. Ona görə də belə şagirdlərdən əl götürərək yaxşı oxuyan şagirdi ayağa qaldırır. Pis cavab verən şagirdi danlayır, lakin belə şagirdlər yaxşı cavab verəndə də onlara heç nə demir. Pozitiv yanaşma üsulu dedikdə, müəllimin şagirdin qavrayışından asılı olaraq yaxşı uşaqları liberallıq göstərərək həmişə tərifləyir. Həmin şagirdlər bir söz deyərlərsə, müəllim onların üzlərinə gülümsəyir, tez-tez onlara müraciət edir. Sanki, belə müəllimlər üçün sinifdə başqa şagirdlər yoxdur. Pozitiv yanaşma üsuluna malik olan müəllimlər şagirdləri yaxşı və pis deyərək qruplaşdırırlar. Müəllimin pedaqoji ünsiyyəti düzgün qurması üçün onun ümumi pedaqoji fəaliyyətinin düzgün qurulması vacibdir. Bu baxımdan müəllimin pedaqoji ünsiyyəti zamanı aşağıdakı vəzifələrin yerinə yetirilməsi vacib sayılmalıdır. Pedaqoji vəzifə müəllimlərin müəyyən şəraitdə həyata keçirdiyi məqsəddən ibarətdir. Bu vəzifələr belə şərh edilir: 1. Bütün müəllimlər üçün eyni

olan vəzifələr; 2. Cəmiyyətin tələbindən irəli gələn vəzifələr; 3. Hər hansı bir sinfin, hər hansı tədris fənni ilə və ya şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar yerinə yetirilən vəzifələr. Bütün müəllimlər üçün eyni olan vəzifələr dedikdə, şagirdlərin sağlamlığı qayğısına qalması, onların dərslərini oxumasına cavabdeh olması, ailə ilə əlaqə saxlaması, pedaqoji tələblərin vahid-liyini gözləməsi və s. başa düşülür. Cəmiyyətin tələbindən doğan vəzifələrə, şagirdlərin imkanını nəzərə alıb onların istirahətini və maddi vəziyyətini düzəltmək üçün direktorluq qarşısında məsələ qaldırmaq, dərslərini müasir həyatla əlaqələndirmək, şagirdlərdə yaranan gərginliyi aradan qaldırmaq və s. aid edilir. Hər hansı bir sinfin, hər hansı tədris fənni ilə və ya şagirdlərin fərdi xüsusiyyətləri ilə əlaqədar yerinə yetirilən vəzifələr dedikdə isə müəllimin hər bir şagirdi yaxşı tanıması üçün onu müxtəlif üsullar vasitəsilə öyrənməsidir. Pedaqoji fikirlərdən də aydın olmuşdur ki, uşaqları tanımadan, onları yaxşı öyrənmədən onların təlimini və tərbiyəsini uğurla təşkil etmək olmaz.

2. Bəşər mədəniyyəti tarixinin araşdırılması sahəsindəki qazanılmış təcrübələr sübut edir ki, insanların mənəviyyəti, əxlaqi normaları və baxışları ilə bağlı olan milli-mənəvi dəyərlərin yaradıcısı xalqdır. Təbiətin hər bir xalqa bəxş etdiyi ən qiymətli miras onun milli-mənəvi dəyərləridir. Bu səbəbdən də hər şeydən əvvəl və hər sahədə, o cümlədən mədəniyyət siyasəti sahəsində mədəniyyətin təsbiti mövzusunda üstünlük verilməlidir. Milli-mənəvi dəyərlər gələcək nəsillərə daha da zənginləşdirilmiş halda ötürülməlidir. Şübhəsiz ki, mədəniyyət dəyişmədən və zənginləşdirilmədən varlığını qoruya bilməz. Bu məqsədlə müasir mədəniyyət siyasətində yaradıcı və qurucu səciyyəli hər cür fəaliyyət təşviq edilməli, yeni qabiliyyətlərin kəşf edilməsi, istiqamətləndirilməsi, dəyərləndirilməsi fəaliyyətlərinə mühüm əhəmiyyət verilməlidir. Müasir dünya siyasətində qlobal, regional və lokal problemlərin, qloballaşma və mədəni

inteqrasiya məsələlərinin həllinə yeni münasibət müşahidə edilməkdədir. Demokratiyanın siyasi system kimi formalaşdırılmasını tələb edən bu prosesdə Azərbaycan Respublikası da fəal iştirak etməkdədir. Lakin hər zaman diqqətə alınmalıdır ki, yalnız milli və bəşəri dəyərlərin sintezi və dünya təcrübəsi yonundə həyata keçirilən islahatlar sayəsində dünyanın sosial, mədəni, iqtisadi cəhətdən inkişaf etmiş dövlətləri səviyyəsinə çatmaq mümkündür. Sosial, mədəni, iqtisadi tərəqqiyə xidmət edən bu prosesdə qarşıya çıxan problemlər isə bilavasitə mədəniyyət sahəsində bəşər tarixinin, dünyanın inkişaf təcrübəsinin öyrənilməsini, kompleks əlaqələrinin genişləndirilməsini zərurətə çevirir ki, bütün bunlara da yalnız mükəmməl mədəniyyət siyasəti sayəsində nail olmaq mümkündür. Bu gün Azərbaycan Respublikasının beynəlxalq miqyasda tanınmasına, müstəqilliyinin möhkəmlənməsinə dair bir sıra tədbirlər həyata keçirilir. Eləcə də təhsil və mədəniyyətin inkişafı ucun zəruri qərarlar qəbul edilir. Dövlət aparatının, təhsil və mədəniyyət institutlarının Avropa standartlarına uyğun şəkildə qurulması istiqamətində səylər göstərilir. Milli-mədəni, intellektual qüvvələr öz fəaliyyətləri ilə dövlətin mədəniyyət sahəsindəki siyasətinin müasir durumunu təhlil edir və bu siyasətin perspektivlərinə aydınlıq gətirməyə çalışırlar. Mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması və inkişaf etdirilməsi müstəqil respublikanın mədəniyyət siyasətinin əsas vəzifələrindən biridir. Bu mənada Azərbaycan dövləti öz daxili və xarici siyasətini yeni tarixi şəraitə, müasir tələblərə uyğun olaraq, xalqımızın tarixi və mədəni ənənələrinə, dilimizə, dinimizə, millimənəvi dəyərlərimizə istinad edərək həyata keçirir. Müstəqilliyimizin əldə olunmasından sonra həyata keçirilən mədəniyyət siyasəti milli-mənəvi dəyərlərimizin qorunub saxlanması və gələcək nəsillərə çatdırılması üçün böyük zəmin yaradır. Xalqımızın əldə etdiyi bu böyük nailiyyət, milli sərvətimiz olan mənəvi dəyərlərimizin istifadəsini, bəşəri dəyərlərin tərkib hissəsi kimi inkişafını və inteqrasiyasını təmin edir. Azərbaycan xalqı azad və süveren dövlət quraraq, mədəni-iqtisadi islahatlar apararaq öz milli-əxlaqi

dəyərlərinə, tarixinə qayıdır, demokratik ölkələrin təcrübələrindən istifadə edir. Dövlətimizin belə bir demokratik mədəniyyət siyasəti xətti tutduğuna və müasir dünya mədəniyyətinə inteqrasiya olunduğumuza görə, mədəniyyətimizin özündə böyük bir dəyişiklik etmədən, yəni mühafizə edilməsi zəruri olan milli şəxsiyyətimizi təşkil edən xarakterik keyfiyyətlərimizi budamadan, milli-mənəvi dəyərlərimizə xələl gətirmədən, təcrübəyə və elmin mütərəqqi nailiyyətlərinə söykənərək, forma dəyişikliklərini şüurlu surətdə aparmaq məcburiyyətində olduğumuzu qəbul etməliyik. Bu gün istəsək də, istəməsək də qloballaşma hərəkətindən, mədəni inteqrasiya prosesindən kənarda qala bilmərik. Bu prosesin müsbət cəhətlərinin cəmiyyətimizin mədəni tərəqqisinə xidmət etdiyini danmamaq şərti ilə, neqativ təzahürlərinin qarşısını almaq barədə də düşünməliyik. Müasir dövrdə mədəniyyətin idarəedilməsi üçün zəruri olan elmi təsəvvürün işlənilib hazırlanması, ancaq gündəlik məsələlərin həllinə yönəldilən və mədəniyyətin ayrı-ayrı sahələrini əhatə edən tətbiqi tədqiqatlar sahəsi ilə məhdudlaşdırılmır. Həmin tədqiqatlar çox geniş bir elmi bilikləri özündə ehtiva edən kultüroloji profilli sahələrlə həyata keçirilir. Eyni zamanda mədəniyyət haqqında elm – kultürologiya sürətlə inkişaf edən elmi sahələrə aiddir. Bu da belə bir zərurətdən doğmuşdur ki, məhz ümumi kultüroloji konsepsiya mədəniyyət sahəsində bütün tətbiqi tədqiqatların nəzəri və metodoloji bazasını təşkil etməlidir. Kultüroloji konsepsiyaya ehtiyac nəinki mədəni praktikada və ona bilavasitə xidmət edən tətbiqi elmlərdə, həm də bütün ictimai elmlər sistemində özünü göstərir. Lakin kultüroloji konsepsiyanın bu sistemdə yerini dəqiq müəyyən etmək zərurəti vardır. Şübhəsiz, bunun üçün ilkin şərt nisbətən müstəqil tədqiqat predmetinin müəyyən edilməsidir. Vaxtilə təbiət və tarix elmlərini, sonralar isə ictimai elmləri birbirindən ayırmaq üçün vacib hesab edilən təbiət və mədəniyyətin ənənəvi fərqləndirilməsi bu gün qənaətbəxş hesab oluna bilməz. Bu konsepsiyanın prinsiplərini ictimai və tarix elmlərinin digər sahələrindən ayırmaq üçün kriteriya

yoxdur. Vacib olan sahələrin hər biri bütün mədəniyyət faktları ilə əlaqəlidir, mədəniyyət haqqında elm onları öz tədqiqat predmetinə daxil edir. Deməli, mədəni materiala ehtiyac, özlüyündə hər hansı bir bilik sahəsini müstəqil mədəniyyət konsepsiyası kimi qurmaq üçün kifayət deyildir və hələ ki, mədəniyyət və siyasət kulturoloji sahədə elmi tədqiqatın xüsusi predmeti deyildir. Kulturologiyanı elmi tədqiqatın xüsusi predmeti kimi ayırdıqda müəyyən konseptual və metodoloji zəminə əsaslanmaq zəruridir. Problemin həllinin çətinliyi mədəniyyətin elə bir fenomen olmasıdır ki, onu sırf zahiri və empirik surətdə ictimai həyatın digər sahələrindən ayırmaq mümkün deyildir. Mədəniyyət ən geniş mənada insanın həyat fəaliyyətinin bütün əsas sahələrini—maddi istehsal, sosial-siyasi münasibətlər, mənəvi inkişaf, məişət, insanlar arasında qarşılıqlı əlaqə sahələrini səciyyələndirir. Müasir sosial həyatın istənilən sahəsi bu fenomenin mədəni əhəmiyyəti və qiyməti baxımından səciyyələndirilmək imkanına malikdir. Deməli, mədəniyyət konsepsiyasının tədqiqi ilə digər ictimai elmlər predmetinin tədqiqini bir-birindən ayıran sərhədin haradan keçməsi məsələsi mədəniyyətin müasir tədqiqatçıları qarşısında çox kəskin şəkildə qoyulur. Müasir cəmiyyətin bütün mədəni fəaliyyətinin başlıca məzmununu və əsas məqsədini təşkil edən “insan şəxsiyyətinin formalaşdırılması prosesi”nin mürəkkəb strukturu, eyni zamanda mədəniyyət konsepsiyasının olduqca mürəkkəb strukturunu aydınlaşdırır. Bu mənada kulturologiya, hər şeydən əvvəl, insanın müəyyən cəhətlərinə görə mədəniyyət tərkibinə daxil olan fəaliyyət növlərinin müxtəlifliyini (maddi əməyi, ünsiyyəti, siyasi və ictimai fəaliyyəti, məişəti, asudə vaxtı, elmi, incəsənəti, təhsili və i.a.) diqqətdə saxlamalıdır. İkincisi, kulturologiya mədəni nemətləri və sərvətləri yaradan, qoruyan, irs qoyan, mübadilə və istifadə edən mədəni fəaliyyətin özünün müxtəlif sahələrini birləşdirməlidir. Üçüncüsü, mədəniyyət haqqında elm, mədəniyyətin əsas elementlərinin—sərvətlərin, davranış normalarının, nümunələrinin, dünyagörüşü prinsipləri və ideyaların, mənəvi və estetik idealların

təhlilini verməlidir. Deməli, cəmiyyətin və ayrılıqda götürülmüş fərdin bütün mədəniyyət binası bu elementlərdən yaranır. Ona görə də kulturoloji tədqiqatlarda məhz belə bir kompleks xarakterli səciyyəvi xüsusiyyətlərə ciddi diqqət yetirilməlidir. Mədəni dünyaya sürətlə inteqrasiya etməkdə olan Azərbaycan Respublikasının demokratik inkişafı üçün zəruri olan təsisatlar və hüquqi bazanın formalaşdırılması yönündə müəyyən işlər görülmüşdür. Lakin bu sahədə ciddi uğurlar qazanmaq üçün islahatlara olan ehtiyac günü-gündən özünü daha qabarıq büruzə verməkdədir. Təbii ki, bu islahatlar mədəniyyət siyasətinin səlahiyyətlərin bölünməsi prinsipi əsasında gerçəkləşməsini təmin edəcək, siyasi pluralizm, fikir azadlığı, vətəndaş cəmiyyəti quruculuğu sahəsində daha demokratik mühitin yaranmasına təkan verəcəkdir. Çünki mədəni dünyada vicdan və soz azadlıqları, şəxsiyyətin toxunulmazlığı, əsas insani hüquq və azadlıqların təmin edilməsi, tolerantlıq mühitinin bərqərar olması əsl vətəndaş cəmiyyəti formalaşdırmaq yolunda atılmış zəruri addımlardan hesab edilməkdədir. Təbii ki, qloballaşma dövrünün də öz tələbləri, diktəsi var. Amma bu prosesdə ölkəmizin ən mühüm istinadgahı ilk növbədə tarixi keçmişimiz, dövlətçilik ənənələrimiz, mənəviyyatımız və milli mentalitetimizdir. Azərbaycan Gəncliyi Dövlət Proqramı 7 bölmədən ibarət olub aşağıdakı məsələləri əks etdirir: 1.Gənclərin vətənpərvərlik və vətəndaşlıq tərbiyəsi; 2.Gənclər arasında huquq pozuntuları, narkomanlıq, QİÇS və digər neqativ halların profilaktikası; 3.İstedadlı və yaradıcı gənclərə dövlət qayğısı; 4.Gənclərin sahibkarlıq fəaliyyətinin dəstəklənməsi və məşğulluğun təmin edilməsi; 5.Gənc ailələrə dövlət yardımı; 6.Olkənin ictimai-siyasi həyatında gənclərin fəal iştirakı üçün şəraitin yaradılması. Uşaq və gənclər təşkilatına dövlət yardımı; 7.Gənclərin beynəlxalq əməkdaşlığının və turizmin inkişafı. Hər bir xalqın tarixi yetkinləşmə və təkamül prosesinin ümdə qayəsini dövlətçilik ənənələri ilə yanaşı, həm də zəngin milli-mənəvi irsi, pak və ali dəyərləri müəyyən edir. Bu ənənə və dəyərlər biri-birilə çulğuşaraq həm də xalqların məfkurə və

düşüncə sisteminin, dünyagörüşünün parlaq təcəssümü kimi meydana çıxır. Dünyanın ən qədim xalqlarından sayılan azərbaycanlılar da tarixən formalaşmış zəngin milli-mənəvi və əxlaqi dəyərlər sistemi ilə bəşər sivilizasiyasına əvəzsiz töhfələr vermiş, ülvi və saf ideallara sarsılmaz bağlılığı ilə daim özünəməxsusluqlarını qorumuşlar. Şərqi məxsus mütərəqqi adət-ənənələrlə Qərbin mötədil dəyərlərinin mənəvi mədəniyyətimizdəki uğurlu harmoniyası həm də milli təfəkkürümüzdə fərqli dünyagörüşləri və mədəniyyətləri bir araya gətirir. Müasir qloballaşma dövründə elmi-texniki tərəqqinin sürətli inkişafı real həyatda yüksək nailiyyətlərə, mütərəqqi dəyişikliklərə yol açsa da, bu prosesin tarixi-mədəni irsə, əxlaqi-mənəvi dəyərlərə müəyyən təhlükə meyilləri də özünü qabarıq göstərir. Şərqi-Qərb sivilizasiyasının bir-birinə yaxınlaşdığı, bəzən də gizli və açıq mübarizələrin getdiyi bir zamanda soykökə qayıdışın, milli özünüdərkə böyük əhəmiyyəti vardır. Xalqın tarixən formalaşmış yüksək əxlaqi-mənəvi meyarlarını pak və sağlam niyyətlərlə qoruyaraq bütövlükdə cəmiyyətin pozitiv ruhda inkişafına təsir göstərmək, onun genetik yaddaşını, tarixi kimliyini, milli irs və özünəməxsusluğunu gələcək nəsillərə ötürmək kimi çətin missiyanın həyata keçirilməsi zərurəti pedaqogika elminin tanınmış nümayəndələrinin üzərinə böyük məsuliyyət qoyur. Azərbaycan Respublikası müstəqillik yolu ilə inamla irəlilədiyi, demokratik, hüquqi, sivil və açıq cəmiyyət qurduğu bir vaxtda milli-mənəvi dəyərlərin qorunması və gənc nəsle aşılınması xüsusilə aktualıq kəsb edir. Ümummilli liderimiz Heydər Əliyevin təbirincə desək, “Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalıdır, bizim milli-mənəvi dəyərlərimiz əsasında tərbiyə olunmalıdır”. Məktəb və pedaqoji fikir tarixinin görkəmli nümayəndələri, tanınmış tədqiqatçı-alimlər – Hümeyir Əhmədov və Pıralı Əhmədovun həmmüəllifliyi ilə “Təhsil” nəşriyyatında yeni çapdan çıxmış “Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi” kitabı təkcə pedaqogika elminin inkişafına deyil, bütövlükdə müstəqillik illərində cəmiyyətimizdəki ictimai münasibətlər sisteminə mühüm

töhfə kimi qiymətləndirilə bilər. Pedaqogika elmləri doktoru, professor Zahid Qaralovun elmi redaktorluğu ilə çapdan çıxmış bu kitab dərin tərbiyəvi-estetik və fəlsəfi məzmunu, sistemliliyi, real həyat həqiqətlərinə əsaslanan fakt zənginliyi və elmi səviyyəsi ilə diqqəti cəlb edir. Kitabın birinci fəslində gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsinin nəzəri-praktik əsasları, ikinci fəslində isə gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə edilməsinin imkanları və yolları araşdırılmışdır. Əsl ziyalı və vətənpərvər təəssübkeşliyi ilə qələmə alınmış və çoxşaxəli, gərgin araşdırmaların nəticəsi kimi ərsəyə gəlmiş bu kitabda pedaqoji təlim-tərbiyənin elmi-nəzəri və praktik əsaslarına toxunulmuş, gənclərin layiqli vətəndaş və şəxsiyyət kimi formalaşmasında, yüksək əxlaqi normaların ictimai şüurda möhkəm intişar tapmasında Azərbaycan xalqının zəngin adət-ənənələrinin, mental dəyərlərinin rolu önə çəkilmişdir. Keçid dövrünün bəzi ziddiyyətli və neqativ prosesləri fonunda gənc nəslin yüksək mənəvi-əxlaqi dəyərlər, ali milli və bəşəri ideallar əsasında düzgün tərbiyə olunması, kamil şəxsiyyət kimi yetişməsi baxımından pedaqoji fəaliyyətin düzgün təşkili, habelə bu sahədə geniş maarifləndirmə işinin aparılması məsələləri “Gənclərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyəsi” kitabının əsas ideya məzmununu təşkil edir. Əsəri daha cəlbedici və oxunaqlı edən cəhət müəlliflərin pedaqoji təlim-tərbiyə işi ilə bağlı irəli sürdükləri obyektiv elmi mülahizələrin real həyat həqiqətlərinə əsaslanması, həyatiliyidir. Əsərdə xalqımızın əsrlər boyu formalaşmış mütərəqqi və zəngin mənəvi irsinə istinad edilməklə, müdrik adət-ənənələrin tərbiyəvi-psixoloji təsiri düzgün olaraq önə çəkilmişdir. Güclü tərbiyəvi-psixoloji təsirə malik olan bu kitabı oxuyan hər kəsin gözləri önündə istər-istəməz layiqli azərbaycanlı ailəsi, onun zəngin mənəvi dəyərləri canlanır. Pedaqoji elmlər namizədləri Hümeyir Əhmədov və Pıralı Əliyev haqlı olaraq qeyd edirlər ki, sosial-tarixi baxımdan milli dəyərlərin qorunması və gənc nəslə aşılınması problemi cəmiyyət üçün həmişə aktual olmuşdur. Respublikanın gələcək taleyi onun gənclərindən asılı olduğu üçün

təhsildə aparılan islahatlar milli ənənələrimizə, milli dəyərlərimizə söykənərək soykökünə bağlı şəxsiyyətin formalaşdırılmasına xidmət etməlidir. Tədqiqatın aktuallığı müasir tərbiyə sistemində gedən yeniliklərlə bağlıdır. Müasir tərbiyədə məktəbli-müəllim-valideyn münasibətlərinin yeni prizmada tənzimlənməsi, tərbiyə işində ideal məqsədin məzmununun müasir tələblər baxımından dəyişməsi, yeniləşməsi və təkmilləşməsi humanitar fənlərin məzmununda ifadə olunmuş milli-mənəvi dəyərlərə kompleks yanaşmağı tələb edir. Bu baxımdan kitabda tərbiyənin ümumi sosial funksiyası, məqsəd və vəzifələri, qanunauyğunluqları, eləcə də əsas prinsipləri əksini tapmışdır. Kitabda dərin elmi tədqiqatların ümumiləşmiş nəticəsi olaraq belə bir fikir qabarıq önə çəkilir ki, milli soykökə qayıdıq, milli özünüdərk ailədə uşaqların tərbiyəsindən başlayaraq məktəbəqədər müəssisələrdə və orta məktəblərdə davam etdirilməlidir. Şəxsiyyətin yetişməsində mühitdən də əvvəl ailənin rolu böyükdür. Azərbaycanlı milli düşüncəsində ailə kiçik dövlət modeli kimi qəbul edilməklə, müqəddəs və ülvi sayılır. Böyüklərə ehtiram və hörmət, uşaqlara sevgi, diqqət və qayğı zəngin milli-mənəvi dəyərlərimizin başlıca qayəsini təşkil edir. Həmmüəlliflər şagirdlərin milli-mənəvi dəyərlər əsasında tərbiyə olunmasında məktəblə ailənin əlaqəli iş sistemi haqqında da maraqlı mülahizələrlə çıxış etmişlər. Kitabın ikinci fəslində ayrı-ayrı əxlaqi kateqoriyaların mahiyyəti konkret faktlar əsasında açıqlanmış, onların əsasında tərbiyənin təşkili imkanları nəzərdən keçirilmişdir. Əsərdə gənclərin ədalət və düzgünlük, humanizm, vətənpərvərlik, xeyirxahlıq, mərhəmət, xeyriyyəçilik, cəsarət və şücaət, mərdlik, təmizlik, halallıq, milli-mənəvi dəyərlərə bağlılıq, böyüklərə hörmət, əməksevərlik ruhunda tərbiyə edilməsinin yolları və metodologiyası açıqlanmışdır. Müəlliflər haqlı olaraq təlim-tərbiyə işinin təşkilində islam əxlaqının da rolunu xüsusi önə çəkmiş, məktəblilərin dünyagörüşündə islam dəyərlərinin xüsusi rol oynadığını vurğulamışlar. Bütün bu əxlaqi kateqoriyaların şərh yolu ilə gənclərə sağlam həyat tərzi, düzgün yaşam

fəlsəfəsi təbliğ olunur, milli-mənəvi və bəşəri dəyərlərə sadıqlıq prinsipi önə çəkilir. Kitabda gənc nəslin tərbiyəsində bədii ədəbiyyatın, mədəniyyətin, incəsənətin, folklor nümunələrinin, o cümlədən tanınmış yazıçı və şairlərin əsərlərinin mühüm rolu da önə çəkilir. Eyni zamanda vətəndaşlarda dövlətçilik təfəkkürünün, millətə, Vətənə bağlılıq hisslərinin gücləndirilməsi baxımından dövlət atributlarına – Azərbaycanın bayrağına, himninə, gerbinə ehtiram və hörmətin vacibliyi təbliğ edilir. Gənclərin ləyaqətli vətəndaş kimi yetişməsi ucun onlar hərtərəfli biliyə, milli keyfiyyətlərə malik olmalıdırlar. “Oz dili, mədəniyyəti, mənəvi dəyərləri ilə tərbiyə olunmuş gənclər hec vaxt vətəninə, xalqına ogey munasibət bəsləməz. Gənclərimiz milli ruhda tərbiyə olunmalı, bizim milli mənəvi dəyərlərimizin əsasında tərbiyələnməlidirlər. Gənclərimiz bizim tariximizi yaxşı bilməlidir, keçmişimizi yaxşı bilməlidir, dilimizi yaxşı bilməlidir, milli dəyərlərimizi yaxşı bilməlidir. Son illərdə xalqımızın milli adətənənələrinə biganəlik halları haqlı olaraq xalqın, xususiylə ziyalıların etirazına səbəb olmuşdur. Təəssuf ki, belə sərvətlərə munasibətdə də həssaslığın lazımı səviyyədə olmadığı hallara rast gəlirik. Mustəqil Azərbaycan dövlətinin mədəniyyət siyasətinin həyata keçirilməsində əsas cətinliklərdən biri də qloballaşmadır. Mustəqilliyə qədəm qoymuş gənc bir dövlət ucun qloballaşma adı altında milli-mənəvi dəyərlərinin sıxışdırılması, onun məhvinə gətirib çıxara bilər. Qloballaşma beynəlxalq aləmdə labüd olan bir proses kimi həyatımızdan yan keçə bilməz. Bir şərtlə ki, bu prosesdən umumi inkişafımız ucun səmərəli istifadə edə bilək.

3. Müəllim-şagird münasibətlərində əməkdaşlığın pedaqoji əsasları şagirdlərə humanist münasibətdə öz əksini tapır. Müəllimin şagirdlərlə əməkdaşlığını bir pedaqoji prinsip və ya üsulu kimi, yaxud da yanaşma kimi başa düşmək olar. Uşaq başqa adamlarla ünsiyyət və münasibətdə olmasa, o insan kimi formalaşa bilməz. Elə bioloji varlıq kimi insan hələ uşaq yaşlarında belə başqa

insanlarla ünsiyyət və münasibətə tələbatı vardır. İnsan özü ictimai münasibətlərin məhsulu olub, onun xarakter və qabiliyyəti, digər keyfiyyətləri ictimai münasibətlərdə formalaşır. Beləliklə də müəllim-şagird əməkdaşlığını cəmiyyətin müasir inkişafının tələblərinə cavab verən tərbiyənin konsepsiyası kimi də qəbul etmək olar. Əməkdaşlıq pedaqogikasının mahiyyəti belədir ki, müəllim təlim-tərbiyə prosesinin idarə edilməsində şagirdlərə arxalanır, onları özünə köməkçi hesab edir, təlim-tərbiyə prosesinin təşkilində onların fikirlərini, rəy, arzu və təkliflərini nəzərə alır, onlarla hesablaşır. Bu prosesdə müəllim çalışır ki, uşaqlar da təlim prosesinə cəlb olunsunlar, onlar da pedaqoji prosesin müəllimlərlə bərabər tam hüquqlu iştirakçısı və təşkilatçısı olsunlar. Təlim-tərbiyə prosesində müəllimin, tərbiyəçinin köməkçisi olsunlar. Təcrübə və müşahidələrdən məlum olmuşdur ki, müəllimlərin bir çoxları əməkdaşlıqda, ünsiyyət və münasibətlərdə də seçiciliyə yer verirlər. Belə ki, bu da məlum olmuşdur ki, müəllimlər o uşaqlarla daha tez-tez ünsiyyət və münasibətdə olurlar ki, onlar uşaqlara qarşı müəyyən emosional münasibətlərə malikdirlər. Təəssüf ki, onlar diqqəti cəlb etməyən uşaqlarla az ünsiyyətdə olur və onlar diqqətdən kənardə qalırlar. Bunu da qeyd etmək ki, müəllim daha çox intellektual, intizamlı, sözə baxan uşaqlarla ünsiyyətdə olur, onlarla əməkdaşlıq edirlər. Birinci cərgədə, xüsusilə qarşısında oturan şagirdlərə müəllim daha tez-tez ünsiyyət və münasibətdə olurlar. İkinci yerdə sakit, asılı olan həmişə “bəli-bəli” deyən uşaqlarla ünsiyyət, üçüncü yerdə çətin idarə olunan, şuluqçu, dələduz uşaqlarla ünsiyyət və nahayət dördüncü yerdə isə özünə inamlı, asılılığı sevməyən, müstəqil düşünən fəal uşaqlarla ünsiyyət və münasibət tutur. Müəllim-şagird münasibətlərində tədqiqatçılar əsasən bunun üç növünü ayırırlar: a) dəyişməz – müsbət ünsiyyət, b) passiv – müsbət ünsiyyət, c) dəyişən ünsiyyət. Bəzən də dəyişən və dəyişməz mənfi ünsiyyət növlərinə də rast gəlmək olur. Belə ünsiyyət zamanı müəllim özünə qarşı neqativ münasibət yaratmış olur. Bu isə o deməkdir ki, həmin müəllimlər məktəbdə cəmiyyətə qarşı işləyirlər.

Müəllim-şagird münasibətlərində müxtəlif ünsiyyət tərzləri də vardır: 1. Birgə həvəs və yaradıcılıqla əsaslanan ünsiyyət. 2. Dostluğa əsaslanan mehriban ünsiyyət. 3. Şagirdlərlə müəyyən “məsafə”, pərdə saxlamaqla ünsiyyət. 4. Qorxudularaq hökmlü ünsiyyət. 5. Ələ salınaraq rişxəndli ünsiyyət. 6. Qılığa girərək ünsiyyət. Birgə həvəs və yaradıcılığa əsaslanan ünsiyyət müəllim və şagirdlərin mənəvi yaxınlığı əsasında qurulur. Bununla bərabər ünsiyyət dostluq, mehribanlıq, qarşılıqlı hörmət əsasında qurulmalıdır. Lakin bu o demək deyildir ki, müəllim-şagird arasında “pərdə” götürülməli hər ikisi “qardaşcasına” hərəkət etməlidirlər. Məsafəli ünsiyyətdə müəllim-şagird ünsiyəti məhdudlaşdırılır. Bu zaman belə sözlərə daha çox üstünlük verilir: “Mənə qulaq asın, mən sizdən böyüyəm”, “Siz heç nə bilmirsiniz, mən hər şeyi bilirəm” və s. Belə ünsiyyət və yanaşma tərzini qarşılıqlı əməkdaşlığı, yaradıcılığı pozur və nəticədə pedaqoji uğursuzluğa gətirib çıxarır. Qorxu üzərində qurulan ünsiyyət zamanı isə müəllimin belə müraciəti vardır. “Mənə qulaq asın, yoxsa çağıraram lövhəyə...”, “İmtahanda baxarıq necə cavab verəcəksən, sənün üçün çox çətin olacaq”, “Siz məni hələ yaxşı tanımırırsınız...görəcəksiniz... və s.”. Ələ salınaraq, rişxəndli ünsiyyət şagird şəxsiyyətini alçaldır. Müəllim uşaqlara çox yuxarıdan baxır, onların şəxsiyyətinə məhəl qoymadan şit zarafatlar və rişxənd edir. Bir çox müəllimlər də var ki, özünü yaxşı göstərmək üçün kollektivin qılığına girir, maraqlı söhbətlər edir, lətifələr söyləyir, ucuz hörmət qazanmaq istəyir. Əlbəttə, belələrinin də gec-tez üstü açılır. Yadda saxlamaq lazımdır ki, ünsiyyətdə bərabərlik yoxdursa, o heç vaxt səmərəli ola bilməz. Pedaqoq alimlərin fikrincə, müəllim şagirdlərlə ünsiyyət və münasibətini daha uğurlu və optimal qurması üçün aşağıdakı şərtlərə də əməl etməlidir: 1) Müəllim ünsiyyət və münasibətində diqqətli və həssas olmalıdır. Müsahibinin vəziyyətini, əhval ruhiyyəsini “üzündən oxumalı”, lazım gələrsə, bir söhbətdən başqa bir söhbətə keçməyi bacarmalıdır. 2) Müəllim ünsiyyət və münasibətində davranışını, hərəkətlərini idarə etməyi bacarmalıdır. 3) Şagirdlər

ünsiyyət zamanı çətinliyə düşərsə və ya cavab verə bilməzsə, müəllim onları bu vəziyyətdən çıxarmaq üçün onların ağızına “dil atmağı” da bacarmalıdır. 4) Müəllim həm nitqli, həm də nitqsiz ünsiyyətini mənalı aparmalıdır. 5) Müəllim şagirdlərlə ünsiyyəti və münasibətini ardıcıl təhlil etməli və müvafiq nəticələr çıxarmalıdır. Deyilənlərdən məlum olur ki, müəllim-şagird əməkdaşlığı bütövlüklə məktəbin humanistləşməsinin və demokratikləşməsinin əsasını təşkil edir. Çünki o mahiyyət etibarilə insanı sevmək, ona dərin hörmət və məhəbbət ideyası üzərində qurulmuşdur. Əməkdaşlığın təyini humanizm və demokratiya iqlimində azad, hərtərəfli, bütöv, həmçinin təkrarolunmaz şəxsiyyətlər yetişdirməkdir. Belə məktəbi uşaqlar sevirlər. Məktəb də uşaqları sevirlər. Müəllimlərin mövqeyi uşaqlar üzərində deyil, uşaqlarla birlikdədir. Onlar eyni bir kollektivin üzvləridir. Əməkdaşlıq uşaqların daxili aləminə çox diqqətlə və həssaslıqla yanaşmağı tələb edir. Onların arzu və maraqları, fərdi xüsusiyyətləri, qabiliyyət və bacarıqları daim müəllimlərin diqqət mərkəzində olmalıdır. Şagirdlərlə əməkdaşlıq öz mahiyyəti ilə məcbur etmə, qadağanlar və cəzalar sistemini rədd edir, ümumiyyətlə, əməkdaşlıq məktəbdə güc, zor işlətməyin əleyhinədir. Müəllimin şagirdlərlə əməkdaşlığı məqsədə çatmağın, ətraf aləmi yaxşılaşdırmağın ən səmərəli yolu hesab edilir. Onlar dərstdə, dərstdən kənar vaxtlarda öz həyatlarını və işlərini birgə təşkil edirlər, birgə düşünüb-daşınırlar. Əməkdaşlıq prosesində bu və ya digər biliyin məktəblilərə verilməsi deyil, əksinə şəxsiyyətin hərtərəfli inkişafına, uşaqların özünü tam ifadə etməsinə, şüurlu həyata, onların öz həyat yolunu özləri müəyyənləşdirməyə hazır olmağa istiqamətlənməsi üçün geniş şərait yaratmasıdır. Bir sözlə, əməkdaşlıq pedaqogikası məktəbin ruhudur. Bəs müəllim-şagird əməkdaşlığı necə qurulur? O, hansı formalarda özünü göstərir. Məktəb təcrübələrindən, pedaqoji müşahidələrdən məlum olur ki, müəllim şagirdlərlə müxtəlif formalarda ünsiyyət və münasibətdə olur, müxtəlif cür əməkdaşlıq edir ki, onları aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1. Avtokratik əməkdaşlıq. “Avto” latın sözü

olub “Mən”, “Özüm” deməkdir. “Kratos” isə hakimiyyət deməkdir. Bu əməkdaşlıq növündə müəllim şagirdlərlə münasibətində həmişə hakim mövqedə dayanır. O uşaqlarla əmr və sərəncamlarla, göstərişlərlə danışır. Heç kimin rəyi, fikri ilə hesablaşmır. Özü bildiyi kimi hərəkət edir, təkbaşına qərarlar çıxarır, uşaqların və bütövlükdə kollektivin fəallıq və təşəbbüskarlığını boğur. Müəllim fiziki cəzaya, təhqirlərə əl atmaqdan çəkinmir. O, uşaqlara rişxəndlə yanaşır, onların şəxsiyyətlərinə hörmətlə yanaşmır, uşaqları kollektiv içində də pərt edir. Avtokratik yanaşmada uşaqların yaradıcılığı, müstəqilliyi, fəallıq və təşəbbüskarlığı boğulur. Uşaqlar daha çox müti, itaətkar və qorxaq böyüürlər. Avtokratik müəllim yalnız öz hakimiyyətinə arxalanır. O, şagird kollektivinə etibar etmir. Öz qərarlarını şagirdlərlə birgə müzakirə etməyi, onlarla hesablaşmağı lazım bilmir. Uşaqların heç bir rəyini və təklifini qəbul etmir. Onlara belə rəhbərlik hədə və cəzalardan başqa heç nə verə bilməz. Belə yanaşma üslubuna malik olan müəllimlərin başlıca nöqsanı, şagird şəxsiyyətinin formalaşması prosesinə dərinlən və hərtərəfli nüfuz etməkdən məhrum olmasıdır. Burada tərbiyə olunan tərbiyə edəndən uzaqdır və hər cür tərbiyəvi təsirdən kənardadır. Belə vəziyyətdə məktəbli öz fikirlərini müəllimlə bölüşə bilmir. Əlbəttə, belə yanaşma tərzini nəinki, yeni pedaqoji təfəkkürdən, ümumi pedaqoji təfəkkürdən də uzaqdır. Buna avtokratik pedaqoji təfəkkür deyə bilərik. 2. Avtoritar əməkdaşlıq. Belə yanaşma və belə əməkdaşlıqda müəllim yenə də hakim mövqeyə malikdir. Fərq yalnız ondan ibarətdir ki, o uşaqların çıxış etməsinə, fikir yürütməsinə imkan verir, lakin son məqamda yenə öz bildiyini edir. Ürəyində nə kimi məsələlər nəzərdə tutsa, onu da hökmən yerinə yetirir. Təlimat və göstərişlər əsasında işləyir. Belə müəllim nadir hallarda uşaqlara xoş, tərifli sözlər deyə bilər. O şagirdlərin səhv cavablarına gülür, səhvi böyüdür və çox hallarda səhvi düzəltmir. Avtoritar yanaşmada müəllim yalnız avtoritetə, nüfuza malikdir. Belə nüfuz gücə, zora əsaslanır. Belə yanaşma həm tərbiyəçinin, həm də tərbiyə olunanların yaradıcılığını öldürür. Belə

müəllimlər yalnız müvəqqəti mü- vəffəqiyyət və hörmət qazanmağa nail ola bilərlər. Avtoritar tipli müəllimlər əsasən iki tipə bölünürlər: Birinci tipə məxsus olanlar özlərinə möhkəm inam bəsləyirlər. Onlar belə hesab edirlər ki, hər hansı bir çətin işin öhdəsindən gələ bilərlər. Onlar heç vaxt həvəsdən düşmür, həmişə özünü haqlı və lazımlı hesab edirlər. Belələri həmişə özlərinə qarşı yüksək fikirdə olurlar. İkinci tipə məxsus olan avtoritar müəllimlər isə yuxarıda deyilənlərin tam əksi olurlar. Belə müəllimlər həmişə həyacanlıdırlar, sanki buxovlanmış, əl qolları bağlanmışdır. Onlar nədənsə daim narazıdır, özlərinə qarşı inamsızdırlar. Uşaqların hər hansı bir hərəkətinə şübhə ilə yanaşır. Şübhələr isə həmişə onun özünü narahat edir. Hər iki tipə məxsus avtoritar müəllimin ümumi cəhətləri də vardır. Belə ki, hər ikisi başqasını sıxır, şagirdləri özündən asılı vəziyyətə salmağa çalışır. Onların daxili aləmi müəllimlik peşəsinin tələblərinin, yeni pedaqoji təfəkkürün tam tərsinədir. Məsələn, müəllimlik peşəsi, habelə yeni pedaqoji düşüncə tələb edir ki, müəllim uşaqları sevməli, onların şəxsiyyətinə hörmət etməlidir. Avtoritar müəllim isə yalnız özünü sevir, uşaqlara «yuxarıdan aşağı» baxır. Yeni pedaqoji təfəkkür tələb edir ki, müəllim uşaqların fəallığını, təşəbbüskarlığını inkişaf etdirsən, onlara nikbin nəzərlərlə baxsın. Avtoritar müəllim isə uşaqların təşəbbüskarlığını boğur, onlara şübhə ilə yanaşır və özü də pessimist və bədbindir. Avtoritar müəllimin səciyyəvi xüsusiyyətlərindən biri də budur ki, o kitabda yazılan pedaqoji tələbləri «ağına-bozuna» baxmadan, heç kimə güzəştə getmədən, uşaqları «Boğaza yığanadək» yerinə yetirir. Məsələn, o bilir ki, pedaqoji fəaliyyətdə tələbkarlıq olmalıdır. Lakin o bu tələbkarlığı heç bir hörmət və mərhəmət hissi olmadan son həddə çatdırınadək həyata keçirir. Şəxsiyyətə hörmət, ehtiram isə yaddan çıxarılır və tələbkarlığın humanist ideyası müəllim üçün lazımsız hesab edilir. Əlbəttə, şagirdlərə hörmət olmadan, yeri gələndə müəyyən güzəştlər göstərilmədən edilən tələbkarlıq istənilən nəticəni verməz və uşaqların tərbiyəsinə mənfi təsir göstərir. Pedaqoqlar avtoritar yanaşmanın aşağıdakı

növlərini də ayırmışlar: Kobud avtoritarlıq açıq-aydın şəkildə ayrı-ayrı şagirdlərə, bəzən də bütöv bir kollektivə mənfi münasiəbət bəsləyir. Bu tipə məxsus müəllimin fikri belədir ki, hər bir şagird ona tabe olmalı, onun istəyi ilə hərəkət etməli, haqlı və ya haqsız hər bir tələbini qeyd-şərtsiz yerinə yetirmədlidir. Əks təqdirdə şagirdləri təhqir edir, “2” qiymət verir və s. Gizli və dolaylı yolla avtoritarlıq güc, qüvvə sanki elə şagirdlərin arzusu ilə həyata keçirilir. Məsələn, şagird ümumi məktəb qaydasını yüngülcə pozmuşsa, bu zaman müəllim siniflə tez “məsləhətləşir” və qərar çıxarılır: “Gəlin sinif iclası keçirək və orada müza-ki-rə edək, şagirdi cəzalandıraq və birdəfələlik bu məsələlərə son qoyaq». Beləliklə, cəza şagirdlərin əli ilə, şagirdlərin arzusu ilə həyata keçirilir. Deməyəq avtoritarlıq zamanı müəllim öz xoşagəlməz əməllərini müxtəlif əxlaqi söhbətlərlə, nəsihətamiz sözlərlə ört-basdır edir. Uşaqlara uzun-uzadı «əxlaq dərsləri» keçir, amma, özü bunlara əməl etmir. Deməyəq avtoritarlıq çox təhlükəlidir. Çünki uşaq və yeniyetmələrin şüuru yaşca formalaşan vaxtda, onun şüurunda sözlə əməli işin ayrılığı özünə yer tapır. İnzibati avtoritarlıqda müəllim şagirdlərlə rəsmi qaydada danışır və hərəkət edir, inzibatçılıq edir. Hətta kiçik məktəblilərlə də danışanda rəsmiyyətçiliyə, xırdaçılığa yol verir. Onun təbiətində heç bir güzəşt yoxdur, mərhəmət hisslərini çətin görmək olar. Belə müəllim də düzgün pedaqoji təfəkkürdən uzaqdır. 3. Liberal əməkdaşlığı da düzgün yanaşma saymaq olmaz. Belə yanaşmada müəllim verdiyi tapşırıqların yerinə yetirilməsinə nəzarət etmir, tez-tez uşaqlara güzəştə gedir, bəzən də dediyi sözlərin əleyhinə gedir, verdiyi tələblərin əksinə hərəkət edir, sözlərində və fikirlərində səmimiyyət yoxdur, öz iradəsindən çıxış etmir. Özünün şəxsi fikri, düşüncəsi də yoxdur, bir növ “külək hansı tərəfə qüvvətli əsirsə, o tərəf də meyil göstərir”. Əlbəttə, uşaqlarda əqidə formalaşdırmaq üçün müəllimin özünün əqidəsi olmalıdır. Liberal müəllimin sözlərində qeyri-səmimilik, yalan hiss olunur. Ürəksiz danışır, bəzən də qəzəbli olur. Onun fəaliyyətində yaradıcılıq, yeni fikir, düşüncə yoxdur, əksinə ətalət və

gerilik vardır. 4. Etinasız əməkdaşlıq. Belə əməkdaşlıq növündə müəllim şagirdlərin fəaliyyəti, onların «dərdi-səri» ilə maraqlanmır, kollektivin ətrafdakı həyatına laqeyid münasibət bəsləyir. Belələri bəzən cəmiyyətdə baş verən hadisələrə, respublikamızın ictimai-siyasi həyatına biganədir. Ətrafda baş verən hadisələrə heç bir maraq göstərmir. Belə müəllimləri uşaqlar sevmir, onların dərslərinə də laqeyd münasibət göstərirlər. 5. Qeyri-müəyyən əməkdaşlıq. Belə əməkdaşlıq növündə müəllim şagirdlərlə həmişə eyni cür münasibətdə olmur. Bir müddət həlim, xoş ünsiyyət münasibətində olur, sonra isə dəyişilərək sərt, inzibatçı bir müəllimə çevrilir. Yaxud müəllim əhval-ruhiyyəsindən asılı olaraq uşaqlarla ünsiyyət və münasibəti dəyişir. Belə ki, əhvalı yaxşı olanda uşaqlarla yaxşı münasibətdə olur, əhvalı pis olanda isə uşaqlarla pis münasibətdə olur. Belə əməkdaşlıq da hər cür yeni fikirdən uzaqdır. 6. Demokratik əməkdaşlıq. Belə əməkdaşlıq yeni pedaqoji təfəkkürün məhsuludur. Bu ən düzgün, ən humanist əməkdaşlıq hesab edilir. Belə əməkdaşlıqda müəllim şagirdlərlə işgüzar münasibətdədir. Müəllim uşaqların arzu və maraqlarını, fərdi psixoloji xüsusiyyətlərini ciddi nəzərə alır. O, uşaqların səviyyəsinə enməyi bacır, «onların dilində» danışa bilir. Belə müəllim, öz fəaliyyətində kollektivə arxalanır, onlarla məsləhətləşərək, uşaqların tənqidi qeydlərinə qulaq asır, onların fəallıq və təşəbbüskarlığını inkişaf etdirir. Belə əməkdaşlığa malik olan müəllimin hörmət və nüfuzu yüksəkdir. O uşaqların təlim və tərbiyəsini daha yaxşı təşkil edə bilir. Belə müəllim qəyyumluqla, xırdaçılıqla məşğul olmur, o həmişə uşaqların inkişafına fikir verir, onu lazımi səmtə istiqamətləndirir ki, onlar yaradıcı fəaliyyətə qoşulsunlar. Demokratik ruhlu müəllimin sinfində daha çox intizam və yüksək təlim-tərbiyə nəticələri müşahidə edilir. Demokratik əməkdaşlığa malik müəllim hər bir şagirdə böyük hörmət və ehtiramla yanaşır. O öz fəaliyyəti ilə uşaqlarda azadfikirlilik, yaradıcılıq, təşəbbüskarlıq, tənqidi təfəkkür, qeyri-standart düşüncə formalaşdırır. Belə müəllim, müasir məktəbin müəllimidir. Belə müəllim

yeni düşüncəyə, yeni pedaqoji təfəkkürə malik müəllimdir. Məktəbimiz yalnız belə müəllimlərin sayəsində inkişaf edir və yüksəlir.

4. Kurikulum üzrə təlim əzbərçiliyə deyil, həyati bacarıqlara, birbaşa nəticəyə aparan yoldur. Bu zaman müəllim və şagirdlərin fəaliyyət mexanizmi dəyişir. Müəllim də, şagird də axtarır, tədqiq edir. Müəllim şagirdləri müstəqil, yaradıcı fəaliyyətə istiqamətləndirməklə onun öz fəaliyyətinin nəticələrini qiymətləndirməyi bacaran şəxsiyyət kimi formalaşmasına bələdçilik etmiş olur. Təlim prosesinin düzgün aparılması müəllimlərin öz işinə yaradıcı münasibətindən asılıdır. Hər bir şagird, hər seydən əvvəl, vətəndaşdır və müəllim də şagirdə bu istiqamətdə yanaşmalıdır. Müəllimin səmimi, qayğıkeş münasibəti şagirdi elmə, biliyə həvəsləndirir. Ona görə də indi müəllimlər şagirdləri yormadan, az vaxt sərf etməklə çox və keyfiyyətli iş görməlidirlər. Bugünkü işin keyfiyyəti əvvəlki sistemə nisbətən qat-qat üstün olmalı, yenilik hamının səyi ilə reallaşdırılmalıdır. İndi məqsəd daha müstəqil, fəal, yaradıcı qabiliyyətə malik olan, həyati bacarıqlara yiyələnən əsl vətəndaşlar formalaşdırmaqdır. Uzun illik təcrübəmə əsaslanaraq qeyd edə bilərəm ki, şagirdlərin yaş və fərdi xüsusiyyətlərini nəzərə almayan müəllim müvəffəqiyyət qazana bilmir. Şəxsiyyətə hörmətlə tələbkarlığın birliyini təmin etmək tərbiyə işində mühüm amillərdəndir. Dərs zamanı şagirdə valideyn qayğısı göstərən, nəvazişli olan, güzəştə getməyi bacaran müəllim, eyni zamanda, ciddiliyini, tələbkarlığını unutmursa, o, daim uğur qazanır. Təlim və tərbiyənin qarşılıqlı əlaqəsi və bir-birinə zəmin yaratması pedaqoji prosesin tamlığını daha da gücləndirir. Bunları nəzərə alaraq dərslərimdə tədris etdiyim fənnin tərbiyəvi imkanlarından nəinki maksimum dərəcədə istifadə edir, həm də bu işi dərşdənkənar tədbirlərlə möhkəmləndirməyə çalışıram. Təlim zamanı diqqəti, iradəni, təfəkkürü, təxəyyülü və s. psixoloji xüsusiyyətləri inkişaf etdirmədən mənimsəmənin səviyyəsini yüksəltmək olduqca çətinidir. Müəllimlərin bir qismi

şagirdlərin mümkün qədər çoxlu faktları yadda saxlamasına üstünlük verir, digər bir qismi isə əsas diqqəti məntiqi mühakiməyə yönəltməklə güman edirlər ki, faktları şagird özü də toplaya bilər. Yalnız faktları yadda saxlamağa və ya faktsız mühakimə yürütməyə şagirdləri sövq etməyin hər ikisi eyni dərəcədə zərərliyə. Zənnimcə, bu iki qabiliyyət birlikdə inkişaf etdirilməlidir. Düşünməyi bacarmaq üçün şagird faktları yadda saxlamalıdır, yadda saxlamaq üçün onları qruplaşdırmalı, müqayisə etməli, nəticə çıxarmalı, yəni mühakimə yürütməlidir. Hafizəni təfəkkürdən, təfəkkürü hafizədən ayırmağa və onları ayrılıqda inkişaf etdirməyə meyil göstərən müəllim şagird psixikasının vəhdətdə formalaşmasına ziyan vurmuş olur. Təlimdə şagirdin öyrənmə fəaliyyətini səciyyələndirən xüsusiyyətlərdən bir neçəsini qeyd etmək istədim: 1. Öyrənmə prosesində dərkətmə əməliyyatlarının olması. 2. Öyrənmədə motivlərin rolu. 3. Öyrənmədə dərkətmə maraqları. 4. Öyrənmədə ünsiyyət. 5. Öyrənmədə şagirdlərin müstəqilliyi və fəallığı. Şagirdlərdə öyrənmə fəaliyyəti onlarda dərkətmə əməliyyatlarının sistemi kimi özünü göstərir. Dərkətmə əməliyyatı dedikdə, yəni təlim tapşırıqlarının şagirdlər tərəfindən uğurlu icrasına imkan verən təfəkkür tərzini nəzərdə tutulur. Şagird hər hansı bir tapşırığı əməli şəkildə yerinə yetirərkən, istəməz, psixoloji fəaliyyətdə olur. Bu zaman o, sözlərdən, rəqəmlərdən, sxemlərdən və başqa işarələrdən istifadə edir. Şagird öyrənmə fəaliyyəti zamanı psixoloji səy göstərir, düşünməli olur. Başqa sözlə, təlim zamanı şagirdlər mənim rəhbərliyim altında bilik əldə etməklə yanaşı, həm də müstəqil öyrənməyə də alışırlar. İbtidai sinif müəllimi kimi həmişə şagirdlərimdə dərkətmə marağının inkişafına xüsusi fikir verirəm. Şagirdlərimdə dərkətmə maraqları inkişafın müxtəlif mərhələlərində başqa-başqa formalarda özünü göstərir. Bu cür müxtəliflik isə öyrənmədə uşaqların fəallıq və müstəqillik dərəcəsini şərtləndirən səbəblərdən biri olur. Dərkətmə maraqlarının şagirdlərdə inkişaf səviyyəsini bu maraqların məzmununa görə təyin etmək mümkündür. Məzmununa görə şagirdlərin idrak

maraqları zəif, orta, yüksək olmaqla üç səviyyədə özünü göstərə bilər. Zəif səviyyədə olan şagird hadisələrin təsvirinə meyil edir. Orta səviyyədə olan şagird səbəb-nəticə əlaqələrini aşkara çıxarmağa can atır. Yüksək səviyyədə olan şagird nəzəri məsələlərə, tam müstəqil fəaliyyətə, yeniliyə maraq göstərir. Səviyyələrini müəyyənləşdirəndən sonra müəllim şagirdləri istiqamətləndirə bilər. Dərketmə marağı davamlı olarsa, şagirdlər təlimdə daha sərbəst, daha inamla, daha cəsarətlə işləyərlər. Məlumdur ki, məktəb şagirdi hissə-hissə tərbiyə etmir, onu yalnız istehsalat üçün və ya yalnız elm üçün hazırlamır. Pedaqoji proses şagirdi geniş mənada həyata hazırlayır, onu həm elmi biliklərlə silahlandırır, həm də onda ətraf mühitə düzgün münasibət formalaşdırır. Buna görə də psixoloji inkişaf pedaqoji prosesin tamlığına xidmət etməli olur. Psixoloji inkişafda müəllim-şagird ünsiyyəti də əsasdır. Təlimdə müəllimin səmimiyyətindən, mülayimliyindən, qayğıkeşliyindən çox şey asılıdır. Müəllimdə bu keyfiyyətləri görəndən şagirdin təlimə, məktəbə, biliyə, öyrənməyə meylli artır. Lakin əksinə olarsa, şagird nəinki həmin müəllimlə ünsiyyətdən çəkinir, onun fənninə marağı azalır, hətta başqa fənlərə də soyuq münasibət göstərir. Müəllim pedaqoji prosesdə əsas simadır. Müəllim pedaqoji prosesdə həlledici qüvvə kimi çıxış edir. Şəxsiyyətin ahəngdar inkişafı vəzifəsi, ilk növbədə, müəllimin üzərinə düşür. Müəllim cəmiyyətdə çox böyük rol oynayır. O, yaşlı nəslin təcrübəsini gənc nəslə verir. Görkəmli şəxsiyyətlər müəllimin əməyinə yüksək qiymət vermiş, müəllimi günəşə, bağbana, mühəndisə bənzətmişlər. Çünki o, günəş kimi gənc qəlbi və ağılı işıqlandırır, uşaqlara bağban qayğısı göstərir, mühəndis kimi insan qəlbinin layihəsini cızır. Cəmiyyətin, millətin gələcəyi müəyyən mənada müəllimin əlindədir. Deyirlər ki, bir milləti məhv etmək üçün onun müəlliminin və həkiminin savadsız olması kifayətdir: biri milləti mənəvi cəhətdən, digəri isə fiziki cəhətdən şikəst edəcəkdir. Bu hal müəllim kadrlarının hazırlığına xüsusi diqqət yetirməyi tələb edir. Pedaqoji fəaliyyəti düzgün qurmaq üçün müəllimlik işinin xüsusiyyətlərini nəzərə almaq

lazımdır. Bu xüsusiyyətlərə aşağıdakılar daxildir: a) müəllimlik şərəfli işdir; çünki o, öz həyatını xalqın gələcəyinə həsr edir; b) müəllimlik məsuliyyətli işdir; çünki o, ən qiymətli kapital olan insanla işləyir, bu işdə isə səhvə yol vermək olmaz; c) müəllimlik çətin və mürəkkəb işdir; çünki müəllimin fəaliyyət obyektini olan insan özü mürəkkəb və dəyişkən, pedaqoji proses isə çoxcəhətli və çətinidir; ç) müəllimlik yaradıcı işdir; çünki o, hazır göstərişlərlə, reseptlərlə işləyə bilməz. Hər bir konkret halda vəziyyəti düzgün təhlil edib, uğurlu çıxış yolu tapmaq, məsələlərə müstəqil və yaradıcı yanaşmaq, qeyri-standart qərarlar qəbul etmək tələb olunur. Bunun üçün pedaqoji nəzəriyyəyə və qabaqcıl təcrübəyə yiyələnmək vacibdir. Yaradıcılıq müəllimdən bütöv pedaqoji prosesi müşahidə və təhlil etməyi, onun qanunauyğunluqlarını nəzərə almağı, pedaqoji problemlərin optimal həlli yollarını müəyyən etməyi nəzərdə tutur. Yaradıcılıq müəllimə nikbinlik, sevinc bəxş edir. Pedaqoji fəaliyyətdə müəllimin şəxsiyyəti böyük əhəmiyyətə malikdir. Başqa peşə sahiblərindən fərqli olaraq müəllimin şəxsiyyəti onun işinə — pedaqoji prosesə bilavasitə təsir göstərir. Müəllim ilk növbədə, öz şəxsiyyəti ilə tərbiyə edir. Təlim-tərbiyə işində müəllimi heç nə əvəz edə bilməz. Öz işinin öhdəsindən uğurla gəlmək üçün müəllim əsl mənada şəxsiyyət olmalı, özündə müsbət keyfiyyətlər formalaşdırmalıdır. Müəllimin başlıca şəxsi keyfiyyətləri sırasında aşağıdakıları qeyd etmək olar: 1) Müəllim yüksək əqidə, məslək sahibi, müəllim — Vətəndaş olmalıdır. O, xalqın, Vətənin problemləri ilə yaşamaq, gəncliyi də bu ruhda yetişdirməlidir. Xalq şairi B.Vahabzadə vaxtilə orta məktəbdə ədəbiyyat müəlliminin Hüseyin Cavid və onun ağır həyatı haqqında ürək yangısı ilə, hətta ağlayaraq dərs keçməsinə xatırlayır. 2) Müəllim yüksək mədəniyyətə və mənəviyyətə malik olmalıdır. O, özündə zahiri və daxili mədəniyyəti, nəcib əxlaqi keyfiyyətləri (düzlük, ədalətlik, xeyirxahlıq, humanizm, sadəlik və b.) cəmləşdirməlidir. Müəllim tərbiyə işinə özündən başlamalıdır, çünki özündə olmayan keyfiyyəti başqalarına vermək olmaz. 3) Müəllim dərin biliyə,

erudisiyaya malik olmalıdır. Bilik müəllimin əsas silahıdır. Y.A.Komenski biliksiz müəllimi işıqsız lampaya, susuz bulağa bənzədirdi. Belə «müəllim» uşaqlara dərin bilik verə bilməz. Zəif müəllim zəif də şagird, tələbə yetişdirər. 4) Müəllim fənnini, peşəsini və uşaqları sevməlidir. L.N.Tolstoya görə, öz işini sevən müəllim yaxşı müəllimdir, bununla yanaşı uşaqları və fənnini sevən müəllim isə əla müəllimdir. Pedaqogika tarixində uşaqları öz övladı kimi sevən, onlara ürəyini verən müəllimlər az olmamışdır (Y.Korçak, V.A.Suxomlinski, A.S.Makarenko, Y.Talıbov, «Anacan» və b.). 5) Müəllim yüksək nüfuz sahibi və uşaqlara nümunə olmalıdır. Dərin bilik, mədənilik, mənəviyyat nümunəsi olan müəllimin nüfuzu da yüksək olur. Nüfuzu qazanmaq çətin, itirmək isə asandır: yersiz hərəkət, ədalətsiz münasibət, ehtiyatsız söz müəllimi nüfuzdan sala bilər. Buna görə də, hər bir müəllim sözlərinə və hərəkətlərinə məsuliyyətlə yanaşmalı, öz nüfuzunun keşiyində durmalıdır. Müəllim pedaqoji prosesdə əsas sima kimi o zaman çıxış edə bilər ki, o, yüksək peşəkarlığa - pedaqoji qabiliyyətlərə yiyələnmiş olsun. Müəllimin peşə qabiliyyətləri sırasında akademik, didaktik, ünsiyyət, konstruktiv, təşkilatçılıq və iradi-emosional qabiliyyətlər mühüm yer tutur. Akademik qabiliyyət - geniş və dərin biliyə malik olmaqda, elmin son nailiyyətlərini öyrənməkdə və şagirdlərə çatdırmaqda ifadə olunur. Didaktik qabiliyyət - bilikləri öyrətmə bacarığında, pedaqoji-metodik ustalığa yiyələnərkən özünü göstərir. Ünsiyyət (kommunikativ) qabiliyyəti - uşaqlarla, öz həmkarları və valideynlərlə düzgün ünsiyyət yaratmaqda, demokratik ünsiyyət üslubunda, hər bir uşağa fərdi yanaşma bacarığında ifadə olunur. Konstruktiv qabiliyyət - özünün və uşaqların (kollektivin) fəaliyyətini düzgün planlaşdırmaqda, çətinlikləri əvvəlcədən duyub, onları aradan qaldırmağa hazır olmaqda ifadə olunur. İradi-emosional qabiliyyət - müəllimin özünü, hisslərini düzgün idarə etməkdə, mülayimlik və ciddiliyi uzlaşdırmaqda, səbirlilik olmaqda ifadə olunur. Pedaqoji qabiliyyətlər insana hazır verilmir; onları gündəlik fəaliyyətdə, gərgin əməklə qazanmaq olar. Böyüməkdə

olan nəslin hərtərəfli tərbiyəsi məktəblərin qarşısında duran daimi və başlıca problemdir. Bu mühüm problemin həlli məktəblərimizdə çalışan pedaqoji kollektivlərin hər bir üzvünün ümumi hazırlığından, dünyagörüşü, əqidəsi, pedaqoji-psixoloji bilik, bacarıq, qabiliyyətlərindən və. s. asılıdır. Məlum olduğu kimi, təlim-tərbiyə işi iki tərəfin – öyrədən, tərbiyə edən müəllim və öyrənən, tərbiyə olunan şagird, başqa sözlə, təsir edən və təsir olunanlar arasında baş verən mürəkkəb bir prosesdir. Müəllim həmin prosesdə aparıcı, təşkil və idarəedici, istiqamətləndirici rola malikdir. Müəllim öz üzərinə düşən bu vəzifəni müvəffəqiyyətlə yerinə yetirmək üçün, hər şeydən əvvəl ayrı-ayrı şagirdləri, bütünlükdə sinif kollektivini yaxından duymalı, hiss etməli, başa düşməli, tanımalıdır. Yəni əgər müəllim bir şagirdə və ya şagird kollektivinə hər hansı cəhətdən təsir göstərmək istəyirsə, onda onları həmin təsirə məruz qalma halına ram etməyi bacarmalıdır. Ayrı-ayrı fərdlər və ya şagird kollektivi yalnız o zaman müəllimin təsirinə məruz qala bilər ki, onlar özlərini könüllü, şüurlu surətdə həmin təsirə yönəlmiş olsunlar. Göründüyü kimi, təsir etmə və təsir olunma müəllimlə şagird arasındakı qarşılıqlı əlaqədən, daha doğrusu, bu əlaqəni tənzim edən, səhmana salan qarşılıqlı əlaqədən asılıdır. Əgər müəllimlə şagird arasındakı münasibətlər obyektiv, həqiqi köklər üzərində yaradılmışsa, bu halda həm təsir etmək, həm də təsir olunma səmərəli nəticə verə bilər. Bu qeyd edilənlərdən aydın olur ki, məktəblərdə aparılan təlim-tərbiyə işlərinin müvəffəqiyyət və səmərəliliyi müəllim-şagird münasibətlərindən, psixoloji dildə desək, şəxsiyyətlərarası münasibətlərdən çox asılıdır. Məlumdur ki, şagirdlərin ayrı-ayrı müəllimlərə və fənlərə münasibətləri fərdi xarakter daşıyır. Şagirdlərin müəllimə qarşı olan subyektiv münasibətləri nə qədər müxtəlif olsa da, bunlar tədricən sinif kollektivinin həmin müəllimə olan ümumi obyektiv rəyinə - münasibətinə çevrilir. Sinif kollektivinin bu və ya digər müəllimə münasibəti çox vaxt onun tədris etdiyi fənnə də münasibətini müəyyənləşdirir. Təsadüfi deyildir ki, bəzi məktəblərdə bu

və ya digər fənn müəllimi dərs dediyi siniflərin bütün şagirdləri sevir, hörmət edir, onun dərsinə həmişə hazırlıqlı gəlməyə səy göstərirlər. Bu halın əksinədə rast gəlmək olar. Deməli, təlim-tərbiyə işlərinin müvəffəqiyyətliliyində müəllim-şagird münasibətləri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Şəxsiyyətlərarası münasibətlər həm ictimai, həm də psixoloji amillərlə şərtlənən səciyyəvi bir hadisədir. Bir çox mütəfəkkirlər bu hadisənin mahiyyətini açmağa səy göstərmişlər. Dünyanın bəzi ədəbiyyatlarında göstərilir ki, şəxsiyyətlərarası münasibətlər insanların xarakterindən, onların psixoloji xüsusiyyətlərindən asılıdır. Bu fikir, əlbəttə, müəyyən dərəcədə doğrudur. Lakin həmin fikirdə ictimai həyatın obyektiv qanunlarını nəzərə almayan, yaxud tamamilə inkar edən sosioloji subyektivizmin kökləri meydana çıxır. Buradan belə bir nəticə hasil olur ki, guya insanlar arasında münasibətlər əvvəlcədən məlum olmayan hərəkətlərin məcmusundan ibarətdir. Müəllim-şagird münasibətlərin (bundan sonra şəxsiyyətlərarası münasibətlər) mahiyyətinin anlaşılmasında materialist dünyagörüşü mühüm rol oynayır. Belə ki, materializmə görə müəllim-şagird münasibətlərinin əsasını daha mühüm və öz xüsusi qanunauyğunluqlarına tabe olan maddi istehsal münasibətləri təşkil edir. Bununla yanaşı müəllim-şagird münasibətlərinə subyektiv, psixoloji amillər də öz təsirini göstərir, öz izini buraxır. Bu təsir və iz kiçik qrup və kollektivlərdə, konkret istehsal fəaliyyətində daha bariz şəkildə nəzərə çarpır. Beləliklə, şəxsiyyətlərarası münasibətlər–real həyatda canlı, düşünən və hiss edən fərdlər arasında yaranan əlaqə və münasibətlərdir. Bu, həqiqi insanların həqiqi ünsiyyətlərindəki empirik münasibətlərdir. Şəxsiyyətlərarası münasibətlərin öyrənilməsi və onların istənilən istiqamətə yönəldilməsi həm ictimai istehsalın, həm də məktəb tərbiyəsi təcrübəsinin təkmilləşdirilməsi üçün zəruri şərtidir. Bəs şəxsiyyətlərarası münasibətlər öz başlanğıcını haradan və necə alır? Qeyd edilməlidir ki, şəxsiyyətlər arasındakı hər cür münasibətlər öz başlanğıcını ayrı-ayrı şəxslərin bir-birini qavrayışından alır. Belə ki, ilk görüşlərdəki ünsiyyət, rəftar və davranışın

məzmun və forması şəxslər haqqında müsbət, mənfi və bəzən də dəqiq olmayan, tərəddüd doğuran təəssürat yaranmasına səbəb olur. Bu təəssüratlar get-gedə dəqiqləşir, dürüsləşir və bunların əsasında şəxslər arasında müəyyən münasibət yaranmağa başlayır. Məsələn, özü barəsində xoş təəssürat yaratmış şəxsə biz müsbət münasibət bəsləyir, hətta bəzən ona güzəştə belə getməli oluruq. Əksinə, ilk görüşdə özünə qarşı narazılıq, bəlkə də nifrət hissi yaratmış şəxsə isə mənfi münasibətdə olur, hətta onunla ünsiyyətdə olmaqdan belə imtinaya meyl edirik. Söz yox ki, ilk qavrayışlardan əldə edilmiş informasiyalar yanlış, aldadıcı ola bilər. İlk görüşlərdən özünün şirin dili, istiqanlılığı, cəlbediciliyi və s. ilə bizə son dərəcə xoş təəssürat, insan qəlbinə yaxın hisslər doğuran şəxslə daha yaxından və dərinlən tanış olduqca, onun daxili aləmi, əsl üzü aşkara çıxır və yanıldığımız üçün peşiman oluruq. Bu halın əksinə də rast gəlmək mümkündür. Bu qeyd edilənlərdən aydın olur ki, istər ayrı-ayrı şəxslər arasındakı, istərsə də kollektivlə ayrı-ayrı şəxslər arasındakı münasibətlər həmin tərəflərin biri-birilərini obyektiv surətdə qavramaları nəticəsində yaranır. Yaranmış bu münasibət sonrakı birgə ünsiyyət və fəaliyyətə öz təsirini göstərir. Başqa sözlə desək, birgə fəaliyyət tərəflər arasındakı münasibətlərdən çox asılıdır. Bu son fikri məktəbə, sinifə aid etsək, belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, müəllim-agird münasibətləri də təlimtərbiyə işlərinin keyfiyyətinə təsir edən mühüm amildir. Söz yox ki, hər bir müəllim yenicə daxil olduğu sinif kollektivi, eləcə də ayrı-ayrı şagirdlərə yaradıcı əlaqə və münasibətlərin əhəmiyyətini aydın dərk edir. Buna görə də o, sinifə qədəm qoyduğu ilk dəqiqələrdən şagirdlərdə özü barəsində müsbət rəy yaratmağa cəhd göstərir. Lakin müəllimin sinif kollektivi və ayrı-ayrı şagirdlərlə lazımı əlaqə və münasibət yaratmaq üçün göstərdiyi cəhdə baxmayaraq bəzən arzu olunan nəticəni əldə etmək mümkün olmur. Çünki, əvvəla rəy birdən-birə deyil, tədricən yaranır. Digər tərəfdən həmin rəyin müsbət və ya mənfi istiqamətdə inkişafı bir çox şərtlərdən asılıdır. Bunlardan müəllimin şəxsi keyfiyyətlərini, pedaqoji bilik,

bacarıq və qabiliyyətlərini, davranış və rəftarını, hətta simpatiya, yaxud antipatiya doğuran görkəmini, eləcə də kollektivdəki ayrı-ayrı şagirdlərin fərdi qavrama, dərketmə, tənqidi təfəkkür, qiymətləndirmə və s. xüsusiyyətlərini qeyd etmək olar. Göründüyü kimi, müxtəlif forma və məzmunlu tellərlə birləşmiş müəllim-şagird münasibətləri olduqca çoxcəhətlidir. Üstəlik buraya müəllimlərin özlərinin də fərdi xüsusiyyətlərini əlavə etsək, onda müəllim - şagird münasibətlərininə qədər mürəkkəb xarakterə malik olduğu daha da aydınlaşar. Belə olduqda bəs müəllim - şagird münasibətləri hansı əsas üzərində qurulub inkişaf etdirilməlidir? Müəllim öz üzərinə düşən vəzifəni ləyaqətlə yerinə yetirmək üçün ayrı-ayrı şagirdlərlə, bütünlükdə sinif kollektivi ilə necə münasibətdə olmalıdır? Müəllim - şagird münasibətlərini əks etdirən konkret idarəetmə, rəhbərlik üslubu mövcuddurmu? Əgər belə üslublar mövcuddursa, onda bunlardan hansını məqsəduyğun hesab etmək olar? Məktəblinin yaş dövrlərindən asılı olaraq müəllim münasibətində fərq olmalıdırmı? Qeyd edilməlidir ki, psixoloji ədəbiyyatda müəllim-şagird münasibətlərinin yaranıb möhkəmlənməsinə ciddi təsir göstərən bəzi rəhbərlik, idarəetmə üslublarına rast gəlirik. Bunlar əsasən aşağıdakılardır: 1) Avtokratik tərz. Bu sinif kollektivinə, hətta fəal şagirdlərə belə məhəl qoymadan müəllimin təkbaşına rəhbərliyi ilə səciyyəlidir. Belə tərzə düzgün hesab müəllim şagirdlərə öz müstəqil fikirlərini, tənqidi mülahizələrini söyləməyə, təşəbbüslərini həyata keçirməyə qəti imkan vermir. Bu tərzlə işləyən müəllim ardıcıl olaraq öz tələblərini verir və onların yerinə yetirilməsinə ciddi nəzarət edir. Bir sözlə, avtokratik tərzdə işləyən müəllim hər bir işdə hakim mövqeyə cəhd göstərir. 2) Avtoritar tərz. Bu iş tərzə özündən əvvəlkindən çox az fərqlənir. Yəni, həmin tərzlə işləyən müəllimlər də hakim mövqeyə malik olurlar. Fərq yalnız orasındadır ki, avtoritar tərzə daha münasib hesab edən müəllimlər sinif kollektivi və ya kollektivin ayrı-ayrı üzvlərinə aid məsələlərin müzakirəsində onların iştirakına etiraz etmir. Lakin son nəticəni, qəti qərarı yenə müəllim özü çıxarır. 3)

göstərilər. Belə ünsiyyət, əsasən, demokratik tərzlə işləyən müəllimlərdə müşahidə edilir. İkinci qrupa şagirdlərə hörmətlə yanaşan və onların da hörmət və nüfuzunu qazanmış müəllimləri daxil etmək olar. Lakin bu müəllimlərin şagirdlərlə dərskənənər ünsiyyəti müxtəlif səbəblər üzündən müntəzəm xarakter daşımır. Buna baxmayaraq əgər şagirdlərdən hər biri müəyyən məsələnin həllində çətinlik çəkir və bununla əlaqədar müəllimə müraciət edirsə, onlar arasında səmimi, açıq və işcil ünsiyyət yaradır. Müəllim məsələnin düzgün həllinə, şagirdin düzgün istiqamətləndirilməsinə cəhd göstərir. Belə ünsiyyət forması, əsasən, demokratik tərzlə işləyən müəllimlərdə müşahidə edilir. Üçüncü qrupa elə müəllimləri daxil etmək olar ki, onlarda şagirdlərlə yaxın ünsiyyətdə olmaq cəhdi aşkar sezilsə də, lakin belə ünsiyyət çox vaxt baş tutmur. Ünsiyyət baş tutmaması bir sıra səbəblərlə əlaqədardır. Bunlardan müəllimin vətının çatışmaması, şagirdlərdə ona inamın olmaması və ya azlığı, müəllimin özünü həddən artıq ciddi aparması və digər simpatiya yaranmasına mane olan səbəbləri göstərmək olar. Ünsiyyətin belə baş tuta bilməməsi əsasən avtoritar tərzli müəllimlərin işində nəzərə çarpır. Dördüncü qrupa olduqca dar çərçivədə ünsiyyətə malik müəllimləri daxil etmək olar. Bu qrup müəllimlər əsasən gündəlik dərsk prosesindəki məsələlərin həllinə şagirdlərlə ünsiyyətdə olur, onları düşündürən digər məsələlərlə maraqlanırlar. Belə ünsiyyət formasını avtokratik və etinasız münasibət tərzli müəllimlərin işində müşahidə etmək olur. Göründüyü kimi, yuxarıda qeyd edilən iş tərzlərindən birinə müvafiq işləyən müəllimin münasibəti onlar arasındakı ünsiyyətdə öz ifadəsini tapır. Həm də bu ünsiyyət müəllimin fərdi psixoloji xüsusiyyətlərindən, eləcə də şəxsi həyat təcrübəsi və inamından, bilik və məlumatdan asılıdır. Deməli, müəllim şagird münasibətlərinin necəliyində sadalanan cəhətlər xeyli təsirlərə malikdir. Əgər qeyd edilən bu cəhətlər bilavasitə müəllimin özü ilə əlaqədardırsa, yaranan münasibətlərin necəliyində şagirdlər, xüsusən onların yaş xüsusiyyətləri də müəyyən rola malikdir. Belə ki, şagirdlərin

yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınıb-alınmaması, eləcə də onların hal-hazırkı yaş dövrlərindən asılı olaraq şeylərə və hadisələrə münasibətləri müəllim-şagird münasibətlərinin necəliyində öz əksini tapır. Buna görə də müxtəlif yaş dövrlü şagirdlərdə düzgün, səmimi, işgüzar, qarşılıqlı inam, hörmət və anlaşılmaya müvafiq münasibət yaradılması üçün müəllim mütləq şagirdlərin yaş xüsusiyyətlərini nəzərə almalıdır. Yaş xüsusiyyətlərinin nəzərə alınması xüsusən orta və böyük məktəb yaşları dövründə düzgün münasibət yaradılması üçün vacibli şərtidir. Doğrudur, ibtidai siniflərdə də bəzən, necə deyərlər, ipə-sapa yatmayan, intizama, təlim fəaliyyətinə uyuşmayan və beləliklə də sinfin ümumi fəaliyyətinə maneçilik törədən şagirdə rast gəlmək olur. Lakin tək-tək təsadüf edilən belə kiçik məktəb yaşlı şagirdlə tədrisən ümumi dil tapmaq və onu düzgün istiqamətləndirmək o qədər də çətinlik törətmir. Başqa sözlə, kiçik məktəb yaşlı uşaqlarla müəllim-şagird münasibətlərinin yaranmasında şagirdlərin təsiri yox dərəcəsinədir. Bu münasibətləri müəllimin özü yaradır, özü istiqamətləndirir. Kiçik məktəblilər hələlik müəllimin heç bir tələbinə etiraz etmir, onun göstəriş və tapşırıqlarına bir icraçı kimi əməl edirlər. Orta yaşlı şagirdlərə, yəni yeniyetmələrə gəlincə, bu yaş dövründə məsələ xeyli mürəkkəbləşir. Belə ki, müəllim-şagird münasibətlərinin məqsədmüvafiq tərzdə yaranıb inkişaf etməsi prosesində müəllimin təsiri əsas olsa da, həlledici deyil. Bu prosesdə yeniyetmə, yaxud böyük məktəbyaşlı şagirdlər də müstəqil mövqeyə malikdirlər. Məlumdur ki, bu yaşlı şagirdlərdə özlərini yaşlı adamlara bənzətməyə, müstəqilliyə, öz şəxsiyyətlərinə hörmət bəslənilməsinə, meyl günbəgün qüvvətlənir. Şagirdlərdə baş qaldıran bu yeni meyl bir çox müəllimlər tərəfindən nəzərə alınmır, onlara müstəqil şəxsiyyət əhəmiyyəti verilmir. Bu isə müəllim-şagird münasibətləri üçün zəruri olan qarşılıqlı inamın yaranmasında səddə çevrilir. Müəllim qeyd edilən yaşlı şagirdlərin yetkinliyə doğru inkişafını nəzərə almadıqda, onların müstəqil şəxs kimi yetişdiyini qəbul etmədikdə bir qismi müəllimlə münasibətdə öz həqiqi simasını

gizlətməyə başlayır. Inam, əqidə, başqa sözlə qəlbən müəllimlə razılaşmasa da, özünü süni surətdə onun istək və tələblərinə uyğunlaşdırmağa çalışır. Beləliklə də şagirdlərdə qeyri-təbii uyğunlaşma, şəraitdən, situasiyadan asılı olaraq şəkildən-şəkilə düşmə baş verir. Bu, bir tərəfdən şagirdlərdə bəzi mənfi keyfiyyətlərin kök salması üçün əlverişli zəmin ola bildiyi kimi, digər tərəfdən də məqsədemüvafiq müəllim-şagird münasibətlərinin yaranmasına mane olur. Yetkinlikləri yaşlılar tərəfindən qəbul edilməyən yeniyetmələrin bir qismi özlərini müəllimin (valideynin) idarəetmə, rəhbərlik üslubuna uyğunlaşdırır, özünü “uşaq” kimi aparır, ya da “təlxəklik” edir. Belə vəziyyət də müəllimin həmin şagirdlərə düzgün təsir edə bilməməsinə gətirib çıxarır. Nəhayət, “yaşlılıqları” qəbul edilməyən yeniyetmələrdən bir qismi isə müəllimə və ya valideynə öz narazılıqlarını müxtəlif formalarda bildirirlər. Bəzən bu narazılıq toqquşmaya, kobud rəftara belə çevrilə bilər. Narazılıq, toqquşma bəzən müəllimin və ya valideynin ədalətsiz, təhqiramiz rəftarı nəticəsində də baş verir.